

Agnieszka Zamarian

The Maria Grzegorzewska University, Poland

ORCID 0000-0001-7929-0140

Rodzice wobec edukacji tanatologicznej swoich dzieci – nastawienie i wybrane czynniki różnicujące

**Parents in the face of their children's death education – attitudes
and selected differentiating factors**

Abstract:

Intruduction: Nowadays we are dealing with changes in cultural and social reception of death related to its taboo and trivialization. They generate discussion around the need to design and implement intentional activities known as death education. It includes crisis intervention and developmental-preventive education. Crisis intervention relates to providing support in the event of dying or mourning. Developmental-preventive education is focused on building a mature attitude towards one's own death and that of others before it becomes true. The implementation of death education requires the involvement of various educational environments, including school and family, as well as cooperation between them. From this perspective, parents' support for death education seems crucial.

Method: The research had the following objectives: to create a reliable and valid tool for measuring parents' attitude towards death education; to describe parents' attitude towards death education; to determine factors differentiating parents' attitude towards death education. The study involved 394 parents. They completed a set of questionnaires: The Parents' Attitude towards Death Education Questionnaire (PADEQ), the Death Attitude Profile Questionnaire (DAP-R-PL), the Death Fear and Fascination Scale (DFFS) and the Personal Experiences Related to Death Scale (PERDS).

Results: The original Questionnaire of Parents' Attitude towards Death Education (PADEQ) has a three-factor structure confirmed by confirmatory

analizes (CFA). It consists of the following subscales: 1) the school dimension of death education, 2) the family dimension of death education, 3) the developmental-preventive dimension of death education. Satisfactory reliability of the subscales has been demonstrated. Correlational analyzes revealed the significant relationships between the PADEQ subscales and the subscales of the tools which measure general attitude towards death: DAP-R-PL and DFFS. It indicates the external (discriminant) validity of the tool. The data obtained by using the PADEQ suggest that the surveyed parents are relatively opened to all three dimensions of death education, with the family dimension being recognized to the greatest extent, the developmental-preventive dimension to a slightly lesser extent, and the school dimension to the least extent. The factors that differentiate the attitude towards death education are: the level of parents' education and their personal experiences related to death.

Conclusions: The research results may be significant for the design and implementation of death education. They provide a reliable and valid tool for measuring parents' attitude towards death education. They indicate that respondents support all dimensions of death education, which can be considered as preliminary legitimization of intentional actions in this area. They also identify the level of parents' education and their experiences related to death as factors differentiating the attitude towards death education, pointing to the importance and scope of activities addressed to parents as adult subjects of death education.

Keywords: death, education, death education, pedagogy of death, parents' attitude, attitude towards death.

Wprowadzenie

W istocie bycia człowiekiem mieści się świadomość skończoności: własnej oraz innych bytów. Mieści się w niej również szeroko rozumiana twórczość kulturowo-społeczna, która niemal od początków ludzkiej cywilizacji służy oswajaniu śmierci jako immanentnego elementu życia. Dziś wydaje się, że jej efektywność w tym zakresie jest niewystarczająca. Coraz powszechniej doświadczamy tabuizacji i banalizacji śmierci, a wszechobecna popkultura utrudnia raczej niż pomaga zrozumieć i zaakceptować to zjawisko (Bauman, 1998).

Mimo że zmienia się kulturowo-społeczna recepcja śmierci, stała pozostaje jej nieuchronność i konieczność mierzenia się z nią. Z tej perspektywy wskazuje się na potrzebę intencjonalnej edukacji tanatologicznej jako formy pedagogicznej interwencji w procesy socjalizacji i inkulturacji, wspierającej

człowieka w świadomym i dojrzałym życiu jako byciu-ku-śmierci (Binnebesel, 2013; Testoni i in., 2023).

Obecnie promuje się koncepcję szeroko rozumianej edukacji tanatologicznej (Gascón, Herrero i Manzano, 2020; Zamarian, 2015). Wykracza ona poza klasyczne, wąskie jej ujęcie w kategoriach przygotowania specjalistów do towarzyszenia osobie umierającej i opieki paliatywnej. Oznacza to, że poza tzw. wymiarem interwencyjnym, związanym z udzielaniem wsparcia w sytuacji doświadczania umierania lub żałoby, posiada ona również wymiar ogólnorozwojowy, zorientowany na budowanie dojrzałej postawy wobec śmierci własnej i innych zanim jeszcze stanie się ona elementem bezpośredniego doświadczenia (Wass, 2004). Tym samym poszerza się grupa docelowa edukacji tanatologicznej. Są to nie tylko specjaliści przygotowujący do pracy z ludźmi umierającymi i w żałobie oraz osoby mierzące się z bezpośrednim doświadczeniem śmierci (własnej lub bliskich), lecz ogół społeczeństwa, w tym dzieci, ich rodzice i nauczyciele, wymagający dziś wsparcia w dojrzałym, świadomym życiu jako byciu-ku-śmierci (Gascón, Herrero, Peralta i Rodríguez, 2022). Przedmiotem dyskusji staje się znaczenie środowiska rodzinnego i szkolnego w procesie szeroko rozumianej edukacji tanatologicznej dzieci i młodzieży (Czudek-Ślęczka, 2012a, 2012b; Engarhos, Talwar, Schleifer i Renaud, 2013; Sztobryn-Brochomulska, 2019; Testoni i De Cataldo, 2014). W konsekwencji, poza wymiarem ogólnorozwojowym, wyłaniają się dwa kolejne wymiary edukacji tanatologicznej: rodzinny i szkolny.

Owo stopniowe poszerzanie zakresu znaczeniowego edukacji tanatologicznej i grupy jej odbiorców odzwierciedla dynamika badań realizowanych w jej obszarze. Początkowo interesowano się przede wszystkim wymiarem interwencyjnym edukacji tanatologicznej wskazując na konieczność objęcia odpowiednim przygotowaniem profesjonalistów towarzyszących innym w procesie umierania i żałoby. Znaczenie włączenia śmierci w edukację dzieci i dorosłych zaczęto podkreślać w latach osiemdziesiątych XX wieku, nadal jednak w kontekście interwencji kryzysowej, czyli radzenia sobie ze stratą, żałobą. Dopiero później zainteresowanie badaczy przesuwano na jej aspekt ogólnorozwojowy i kwestie związane z przygotowaniem pedagogów i nauczycieli do jej realizacji (Herrero, Gascón, Pérez-Bonet i Sánchez-Huete, 2022).

Przedmiotem badań staje się stosunek różnych grup społecznych do idei edukacji tanatologicznej. Próbowano rozpoznać stanowisko pedagogów i nauczycieli (Bowie, 2000; Czudek-Ślęczka, 2012a, 2012b; Dyregrov, Dyregrov i Idsoe, 2013; Engarhos i in., 2013; Królica, 2012; McGovern i Barry, 2000; Herrero i in., 2022, Sielicka, 2015), uczniów (Bowie, 2000; Czudek-Ślęczka, 2009; Pabiańczyk, 2005; Sielicka, 2015; Stylianou i Zembylas, 2018),

specjalistów opieki paliatywnej i hospicyjnej (Pabiańczyk, 2005), a także studentów kierunków pedagogicznych i nauczycielskich (Zamarian, 2020).

Nastawienie rodziców do edukacji tanatologicznej, kluczowe dla jej skutecznej realizacji, nie jest w Polsce popularnym tematem badań. Z nielicznych, do których udało się dotrzeć, wyłania się obraz rodziców, którzy są skłonni rozmawiać o śmierci już z dziećmi w wieku przedszkolnym (Królica, 2012) i wczesnoszkolnym (Czudek-Ślęczka, 2010), ale w szczególnych, wymagających tego sytuacjach. Wydaje się zatem, że ankietowani nie dostrzegają znaczenia ogólnorozwojowego wymiaru edukacji tanatologicznej, uznając jedynie interwencyjny charakter rozmów o śmierci. Jako osoby najbardziej odpowiednie do poruszania z dziećmi tematu śmierci respondenci uznają rodziców i stosunkowo niewielkim zaufaniem w tej kwestii darzą nauczycieli (Czudek-Ślęczka, 2010; Królica, 2012). Takie dane sugerują, że ankietowani mogą mieć obiekcje wobec włączenia edukacji tanatologicznej do programów szkolnych i uznawać jedynie jej wymiar rodzinny. Badani deklarują, że nie odczuwają dyskomfortu podczas rozmów z dziećmi o śmierci (Czudek-Ślęczka, 2010), jednak zapytani o sposoby i warunki, w których rozmowy takie powinny być prowadzone, w większości nie udzielają odpowiedzi (Czudek-Ślęczka, 2010; Królica, 2012). Wydaje się zatem, że nie posiadają wystarczającej wiedzy na ten temat i sami powinni być objęci działaniami z zakresu edukacji tanatologicznej.

Badania realizowane za granicą generują niejednoznaczne wyniki. Z jednej strony wskazują one, że rodzice zazwyczaj chronią swoje dzieci przed tematem śmierci, aby ich niepotrzebnie nie straszyć (Jenkins, 2005). Z drugiej jednak dowodzą, że stosunek rodziców wobec włączenia edukacji tanatologicznej do programów szkolnych jest co najmniej umiarkowanie pozytywny (Gascón i in., 2020). Rodzice popierają szkolny wymiar edukacji tanatologicznej twierdząc, że nie koliduje to z ich obowiązkami rodzicielskimi (Jones, Hodges i Slate, 1995; McGovern i Barry, 2000). Wyniki badań realizowanych w Hiszpanii sugerują, że rodzice dostrzegają głównie wymiar interwencyjny szkolnej edukacji tanatologicznej (Gascón i in., 2020). Z kolei rezultaty badań irlandzkich wskazują na wysoki poziom poparcia dla jej ogólnorozwojowego wymiaru (McGovern i Barry, 2000) – rodzice są przekonani, że z dziećmi należy rozmawiać o śmierci jeszcze zanim doświadczą jej bezpośrednio, nie obawiają się również, że takie rozmowy mogą je wystraszyć. Ankietowani dostrzegają potrzebę podnoszenia kompetencji w zakresie tematyki śmierci zarówno wśród rodziców, jak i nauczycieli (Gascón i in., 2020).

W ramach badań dotyczących nastawienia rodziców wobec edukacji tanatologicznej próbowano rozpoznać czynniki je różnicujące. Jednym z nich

okazuje się być płęć – kobiety czują się bardziej komfortowo niż mężczyźni poruszając temat śmierci ze swoimi dziećmi (McGovern i Barry, 2000), a także wykazują większe poparcie dla włączenia zagadnień związanych ze śmiercią do edukacji szkolnej (Gascón i in., 2020; McGovern i Barry, 2000). Kolejnym czynnikiem różnicującym stosunek rodziców do edukacji tanatologicznej jest ogólna wiedza na temat śmierci – im większa znajomość kwestii jej dotyczących, tym silniejsze przekonanie, że szkolna edukacja tanatologiczna nie koliduje z odpowiedzialnością rodziców w zakresie osławiania dzieci ze śmiercią (Jones i in., 1995). Badano również znaczenie miejsca zamieszkania ankietowanych i poziomu edukacji, na jakim znajdują się ich dzieci. Ustalono, że mieszkańcy miast wykazują wyższą akceptację niż mieszkańcy wsi dla włączenia zagadnień związanych ze śmiercią w zakres szkolnej edukacji (Gascón i in., 2020), a jako najbardziej właściwy dla wprowadzenia edukacji tanatologicznej rodzice wskazują już etap przedszkolny (Gascón i in., 2020; Królicza, 2012) lub wczesnoszkolny (Czudek-Ślęczka, 2010). Stosunkowo często uwzględnianym w badaniach czynnikiem potencjalnie różnicującym nastawienie rodziców wobec edukacji tanatologicznej wydaje się być osobiste doświadczenie śmierci. Dostępne analizy pokazują, że rodzice, którzy przeżyli stratę bliskiej osoby czują się bardziej komfortowo rozmawiając z dziećmi o śmierci niż ci, którzy nie mają takich doświadczeń (McGovern i Barry, 2000) i prezentują bardziej pozytywny stosunek do włączenia tematu śmierci w zakres szkolnej edukacji (Gascón i in., 2020). Interesowano się ponadto znaczeniem przekonań religijnych rodziców dowodząc, że ateści prezentują bardziej pozytywny stosunek do włączenia zagadnień związanych ze śmiercią do szkolnej edukacji niż katolicy (Gascón i in., 2020). Inne badania ukazują znaczenie ogólnej postawy wobec śmierci – im jest ona mniej pozytywna, tym silniejsze przekonanie rodziców, że szkolna edukacja tanatologiczna koliduje z ich odpowiedzialnością w tym zakresie (Jones i in., 1995).

W artykule podjęto próbę rozpoznania stanowiska rodziców wobec edukacji tanatologicznej ich dzieci, a także zidentyfikowania czynników różnicujących to nastawienie. Prezentowane w nim wyniki uzupełniają efekty dotychczasowych badań, jakie w naszym kraju były realizowane w tym obszarze. Z jednej strony badania dotyczące nastawienia rodziców wobec edukacji do śmierci prowadzone są w Polsce bardzo rzadko. Z drugiej strony realizowane są one na niewielkich grupach i za pomocą narzędzi o niezwyryfikowanych właściwościach psychometrycznych. Osiągnięcie opisowych i wyjaśniających celów badań własnych wymagało zatem stworzenia rzetelnego i trafnego narzędzia do pomiaru nastawienia rodziców do edukacji tanatologicznej.

Badania własne

Prezentowanym badaniom przyświecały następujące cele:

1. stworzenie rzetelnego i trafnego narzędzia do pomiaru nastawienia rodziców wobec edukacji tanatologicznej;
2. opis nastawienia rodziców do edukacji tanatologicznej;
3. ustalenie czynników różnicujących nastawienie rodziców do edukacji tanatologicznej.

Metoda

W badaniach udział wzięło 394 rodziców. Były to osoby w wieku od 20 do 63 lat. Większość z nich (80%) stanowiły kobiety, co wydaje się być konsekwencją przyjętego sposobu pozyskiwania respondentów wśród uczestników zebrań z wychowawcami klas, najliczniej reprezentowanych przez matki uczniów. Ponadto przeważały osoby z wykształceniem wyższym, mieszkające w miastach do 50 tys. mieszkańców, sprawujące pieczę rodzicielską nad dziećmi uczyszczającymi do klas IV-VIII szkoły podstawowej. Szczegółową charakterystykę badanej grupy zaprezentowano w tabeli 1.

Tabela 1. Charakterystyka badanej grupy

Zmienna	Statystyka
Płeć, <i>n</i> (%)	
Kobieta	314 (79,7)
Mężczyzna	80 (20,3)
Wiek, <i>M</i> (<i>SD</i>)	41,40 (5,45)
<i>Min-Max</i>	20-63
Wykształcenie, <i>n</i> (%)	
Podstawowe/gimnazjalne	9 (2,3)
Zasadnicze zawodowe/branżowe	17 (4,3)
Średnie	100 (25,4)
Wyższe	267 (67,8)
Braki danych	1 (0,3)
Miejsce zamieszkania, <i>n</i> (%)	
Wieś	64 (16,2)
Miasto do 50 tys. mieszkańców	236 (59,9)
Miasto od 50 tys. do 200 tys. mieszkańców	53 (13,5)
Miasto powyżej 200 tys. mieszkańców	36 (9,1)
Brak danych	5 (1,3)

Poziom edukacji, n (%)	
Edukacja przedszkolna	24 (6,1)
Edukacja wczesnoszkolna	54 (13,7)
Edukacja w klasach IV-VIII	242 (61,4)
Szkoła ponadpodstawowa	68 (17,3)
Braki danych	6 (1,5)

Źródło: Opracowanie własne

Badania realizowano w kwietniu, maju i wrześniu 2023 roku. Zastosowano nielosowy dobór próby oparty na dostępności badanych. Rekrutację respondentów podejmowano w tych placówkach, w których dyrektorzy wyrazili zgodę na przeprowadzenie badań wśród rodziców uczniów po zebraniach z wychowawcami zespołów klasowych. Badani wypełniali zestaw kwestionariuszy w obecności ankieterów, w salach, w których odbywały się zebrania. Zostali oni poinformowani o celach badania, dobrowolności udziału w nich, zapewniono ich również o anonimowości danych.

Badania zrealizowano z wykorzystaniem następujących narzędzi pomiarach opartych na samoopisie:

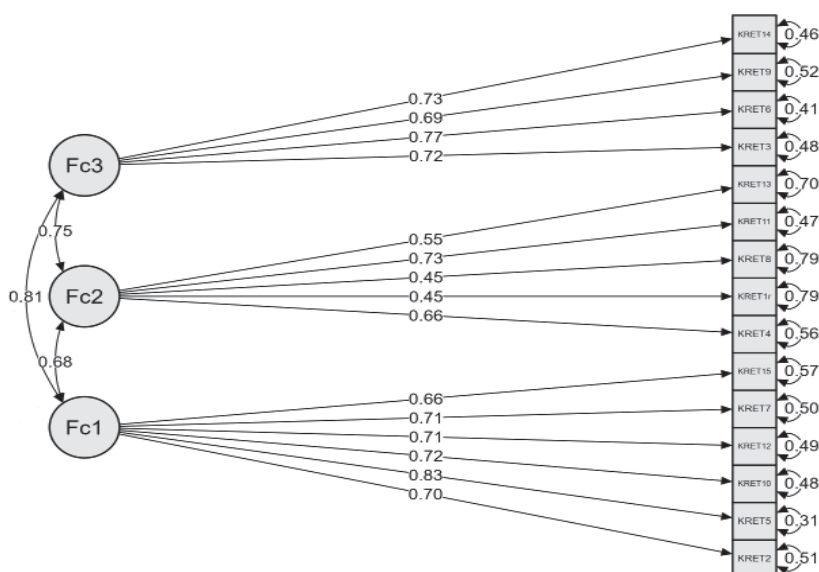
1. Kwestionariusz Nastawienia Rodziców do Edukacji Tanatologicznej (KRET). Jest to autorskie narzędzie badawcze stworzone w oparciu o strategię dedukcyjną. Oznacza to, że podstawę jego konstrukcji stanowi przyjęty w badaniach model teoretyczny opracowany na bazie koncepcji edukacji tanatologicznej. Uwzględniono w nim trzy jej wymiary stanowiące dziś przedmiot nasilonych debat, dyskusji i sporów: rodzinny i szkolny, a także ogólnorozwojowy. Analizy konfirmacyjne potwierdziły trójczynnikową strukturę narzędzia. Czynniki pierwszy (wymiar szkolny) dotyczy otwartości rodziców na udział szkoły (pedagogów, nauczycieli) w edukacji tanatologicznej ich dzieci i składa się z sześciu stwierdzeń (np. „Problematyka śmierci powinna być ważnym elementem kształcenia szkolnego”). Czynniki drugi (wymiar rodzinny) odnosi się do otwartości rodziców na ich własne zaangażowanie w edukację tanatologiczną dzieci i składa się z pięciu stwierdzeń (np. „Każdy rodzic powinien czuć się odpowiedzialny za to, by rozmawiać ze swoim dzieckiem na temat śmierci”). Czynniki trzeci (wymiar ogólnorozwojowy) związany jest z otwartością rodziców na szerokie, wykraczające poza jej znaczenie interwencyjne, rozumienie edukacji tanatologicznej jako narzędzia wspierającego człowieka w budowaniu dojrzałej egzystencji, świadomej nieuchronności śmierci własnej i innych

- osób; składa się z czterech stwierdzeń (np. „Rozmowy o śmierci pomagają dziecku zaakceptować ją jako naturalną część życia każdego człowieka”). Łącznie kwestionariusz zawiera 15 stwierdzeń, do których należy ustosunkować się na siedmiostopniowej skali Likerta (od „zdecydowanie się nie zgadzam” do „zdecydowanie się zgadzam”). Wszystkie trzy podskale KRET cechuje satysfakcjonujący poziom rzetelności mierzony za pomocą α Cronbacha (tabela 3).
2. Kwestionariusz Profilu Postawy wobec Śmierci w polskiej adaptacji (DAP-R-PL; Brudek, Sękowski i Steuden, 2018). Narzędzie służy do pomiaru postawy wobec śmierci w pięciu wymiarach: 1) lęk przed śmiercią (np. „Perspektywa mojej śmierci wzbudza we mnie niepokój”, 2) unikanie śmierci (np. „Za wszelką cenę unikam myślenia o śmierci”, 3) neutralna akceptacja śmierci (np. „Śmierć jest naturalnym aspektem życia”), 4) uciezkowa akceptacja śmierci (np. „Śmierć jest zjednoczeniem się z Bogiem i wiecznym szczęściem”, 5) celowościowa akceptacja śmierci (np. „Śmierć jest ucieczką z tego okrutnego świata”). W sumie narzędzie tworzą 32 stwierdzenia, do których badani ustosunkowują się na siedmiostopniowej skali Likerta (od „zdecydowanie się nie zgadzam” do „zdecydowanie się zgadzam”). Rzetelność poszczególnych podskal mierzona za pomocą α Cronbacha wynosi kolejno: 1) $\alpha=0,84$, 2) $\alpha=0,83$, 3) $\alpha=0,53$, 4) $\alpha=0,78$, 5) $\alpha=0,92$.
 3. Skala Lęku i Fascynacji Śmiercią (SLFS, Żemojtel-Piotrowska i Piotrowski, 2009). Narzędzie składa się z dwóch podskal: 1) lęk śmierci (np. „Perspektywa mojej śmierci jest dla mnie przerażająca”), 2) fascynacja śmiercią (np. „Lubię wyobrażać sobie, w jaki sposób umrę”). Łącznie narzędzie zawiera 25 stwierdzeń, do których należy ustosunkować się na czterostopniowej skali (od „zdecydowanie się nie zgadzam” do „zdecydowanie się zgadzam”). Rzetelność obu podskal mierzona za pomocą α Cronbacha jest satysfakcjonująca i dla podskali lęku śmierci wynosi $\alpha=0,80$, a dla podskali fascynacji śmiercią – $\alpha=0,87$.
 4. Skala Osobistych Doświadczeń związanych ze Śmiercią (SODŚ) – autorska skala opracowana na bazie narzędzia Craiga H. Jonesa i współpracowników (1995). Składa się z czterech stwierdzeń (np. „W przeszłości boleśnie przeżyłam/przeżyłem czyjaś śmierć”). Zadaniem badanych jest ustosunkowanie się do nich na siedmiostopniowej skali Likerta (od „zdecydowanie nie” do

„zdecydowanie tak”). Rzetelność SODŚ jest satysfakcjonująca – α Cronbacha = 0,70.

Prezentacja wyników

Właściwości psychometryczne Kwestionariusza Nastawienia Rodziców do Edukacji Tanatologicznej (KRET). Konfirmacyjna analiza czynnikowa (CFA) wykazała, że 3-czynnikowy model jest dobrze dopasowany do danych, $\chi^2(87) = 105,18$; $p = 0,090$; CFI = 0,995; RMSEA = 0,023; 90%CI dla RMSEA [0,000; 0,038]; SRMR = 0,062; GFI = 0,984. Analizowany model wizualizowano na rycinie 1.

Rycina 1. Model CFA dla KRET

W tabeli 2. zaprezentowano współczynniki rzetelności oraz interkorelacje wymiarów KRET. Analiza wykazała satysfakcjonujący poziom rzetelności dla wszystkich podskal narzędzia. Interkorelacje pomiędzy poszczególnymi wymiarami KRET były dodatnie i silne, co wskazuje, że przy wyższym wyniku dla jednej podskali, wyższy był także wynik dla pozostałych

podskal. Korelacja ta nie była jednak zbyt silna ($> 0,8$), co mogłoby zakłócać trafność różnicową narzędzia.

Tabela 2. Rzetelność oraz interkorelacje podskal KRET

KRET	α Cronbacha	95% CI	ω McDonalda	95% CI	Interkorelacje		
					1	2	3
Wymiar szkolny	0,866	0,844- 0,885	0,866	0,846- 0,887	-		
Wymiar rodzinny	0,718	0,672- 0,759	0,732	0,690- 0,773	0,53***	-	
Wymiar ogólnorozwojowy	0,816	0,792- 0,850	0,823	0,794- 0,851	0,68***	0,57***	-

*** $p < 0,001$

Źródło: Opracowanie własne

Trafność zewnętrzną (różnicową) narzędzia oszacowano na podstawie korelacji wyników dla trzech podskal KRET z wynikami dla podskal wchodzących w skład narzędzi służących do pomiaru nastawienia wobec śmierci: DAP-R-PL i SLFŚ. Wychodząc z założenia, że ogólna postawa wobec śmierci rzutuje na nastawienie badanych do kwestii związanych z edukacją tanatologiczną, oczekiwano istotnych statystycznie korelacji pomiędzy podskalami tych narzędzi a podskalami KRET.

Wyniki są zgodne z przewidywaniami (tabela 3). Wskazują one na występowanie istotnego statystycznie związku, ujemnego i słabego, między lękiem przed śmiercią mierzonym za pomocą DAP-R-PL a wszystkimi podskalami KRET. Analogiczne są rezultaty dla lęku przed śmiercią mierzonego przez SLFŚ, z tym że dla wymiaru rodzinnego korelacja jest umiarkowana, dla pozostałych dwóch wymiarów – słaba. Unikanie śmierci jest dodatnio i słabo skorelowane z wymiarem szkolnym edukacji tanatologicznej oraz ujemnie na poziomie od słabego do umiarkowanego z wymiarem rodzinnym i ogólnorozwojowym edukacji tanatologicznej. Neutralna akceptacja śmierci wiąże się dodatnio na poziomie od słabego do umiarkowanego ze wszystkimi wymiarami edukacji tanatologicznej. Ucieczkowa akceptacja śmierci jest słabo i ujemnie związana z wymiarem rodzinnym. Z kolei celowościowa akceptacja śmierci jest ujemnie i słabo skorelowana z wymiarem szkolnym, natomiast dodatnio i słabo z wymiarem rodzinnym. Fascynacja śmiercią wiąże się dodatnio i słabo z wymiarem ogólnorozwojowym edukacji tanatologicznej.

Tabela 3. Korelacje między podskalami KRET a podskalami DAP-R-PL i SLFŚ

Zmienne	Wymiar szkolny		Wymiar rodzinny		Wymiar ogólnorozwojowy	
	r	p	r	p	rs	p
DAP-R-PL						
Lęk przed śmiercią	-0,12	0,015	-0,23	<0,001	-0,10	0,042
Unikanie śmierci	0,29	<0,001	-0,35	<0,001	-0,23	<0,001
Neutralna akceptacja śmierci	0,26	<0,001	0,27	<0,001	0,33	<0,001
Uciezkowa akceptacja śmierci	0,05	0,327	-0,14	0,005	<0,01	0,999
Celowościowa akceptacja śmierci	-0,10	0,041	0,11	0,025	-0,04	0,447
SLFŚ						
Fascynacja śmiercią	0,06	0,218	-0,07	0,188	0,14	0,006
Lęk przed śmiercią	-0,14	0,005	-0,30	<0,001	-0,18	<0,001

Źródło: Opracowanie własne

Nastawienie rodziców do edukacji tanatologicznej. W pierwszej kolejności obliczono statystyki dla podskal odnoszących się do wymiarów edukacji tanatologicznej: szkolnego, rodzinnego i ogólnorozwojowego. Wyniki zaprezentowano w tabeli 4.

Tabela 4. Statystyki opisowe i korelacje podskal KRET

Wymiary ET	N	Min.	Maks.	Średnia	Odchylenie standardowe	Skośność	Kurtzoza	Korelacje		
								1	2	3
1	394	1,00	7,00	4,88	1,25	-0,47	0,09	-		
2	394	2,00	7,00	5,61	1,04	-0,87	0,61	0,53***	-	
3	394	1,00	7,00	5,31	1,19	-1,04	1,55	0,68***	0,57***	-

*** $p < 0,001$

1 – wymiar szkolny, 2 – wymiar rodzinny, 3 – wymiar ogólnorozwojowy

Źródło: Opracowanie własne

Uzyskane dane sugerują, że respondenci wykazują stosunkową otwartość na wszystkie trzy wymiary edukacji tanatologicznej, przy czym w największym stopniu uznają jej wymiar rodzinny, w nieco mniejszym – ogólnorozwojowy, a w najmniejszym – szkolny.

W dalszym kroku obliczono współczynnik korelacji r Pearsona pomiędzy analizowanymi zmiennymi. Dane zaprezentowane w tabeli 4. wskazują na występowanie istotnych statystycznie silnych korelacji dodatnich. Oznacza

to, że wzrostowi akceptacji dla jednego wymiaru edukacji tanatologicznej towarzyszy wzrost akceptacji dla pozostałych jej wymiarów.

Czynniki różnicujące nastawienie rodziców do edukacji tanatologicznej. Wyniki analizy korelacji między poziomem wykształcenia badanych a ich nastawieniem do poszczególnych wymiarów edukacji tanatologicznej wykazały słabe i dodatnie korelacje. Przeprowadzono dodatkowe analizy porównawcze (tabela 5) i odnotowano istotne różnice ze względu na poziom wykształcenia jedynie dla wymiaru rodzinnego edukacji tanatologicznej. Analiza *post hoc* testem Dunn z korektą poziomu istotności Bonferroniego wykazała, że osoby z wykształceniem podstawowym/gimnazjalnym przejawiają niższe wyniki dla tego wymiaru w porównaniu do osób z wykształceniem wyższym ($p = 0,007$), tzn. w mniejszym stopniu go aprobują. Między pozostałymi grupami różnic nie odnotowano ($p > 0,05$).

Tabela 5. Porównanie nastawienia do wymiarów ET ze względu na poziom wykształcenia

Wymiary ET	Wykształcenie	średnia ranga	Me	IQR	H(3)	p	η^2
Wymiar szkolny	Podstawowe/ gimnazjalne (n = 9)	157,22	4,33	1,52	7,54	0,057	0,01
	Zasadnicze zawodowe/ brażowe (n = 17)	132,79	4,00	1,92			
	Średnie (n = 100)	193,80	5,00	1,83			
	Wyższe (n = 267)	203,63	5,00	1,67			
Wymiar rodzinny	Podstawowe/ gimnazjalne (n = 9)	85,06	4,40	1,30	16,53	<0,001	0,03
	Zasadnicze zawodowe/ brażowe (n = 17)	152,09	5,20	1,40			
	Średnie (n = 100)	181,52	5,60	1,60			
	Wyższe (n = 267)	209,43	5,80	1,40			
Wymiar ogólny -rozwojowy	Podstawowe/ gimnazjalne (n = 9)	159,22	5,00	2,50	7,06	0,070	0,01
	Zasadnicze zawodowe/ brażowe (n = 17)	139,74	5,00	3,50			
	Średnie (n = 100)	189,41	5,25	1,50			
	Wyższe (n = 267)	204,76	5,50	1,00			

Źródło: Opracowanie własne

W tabeli 6. zaprezentowano analizę korelacji między wymiarami edukacji tanatologicznej a osobistymi doświadczeniami związanymi ze śmiercią. Analiza wykazała słaby i dodatni związek jedynie pomiędzy wymiarem

ogólnorozwojowym edukacji tanatologicznej a wynikami SODŚ. Im wyższy poziom osobistych doświadczeń związanych ze śmiercią deklarują respondenci, w tym większym stopniu dostrzegają oni znaczenie edukacji tanatologicznej dla dojrzałej egzystencji.

Tabela 6. Korelacje Pearsona między wymiarami ET a SODŚ

Wymiar ET	SODŚ	
	r	p
Wymiar szkolny	0,09	0,095
Wymiar rodzinny	0,07	0,177
Wymiar ogólnorozwojowy	0,13	0,012

Źródło: Opracowanie własne

Przeprowadzone analizy nie ujawniły różnic w nastawieniu respondentów do edukacji tanatologicznej ze względu ich płeć, a także związków pomiędzy nastawieniem do edukacji tanatologicznej a wiekiem badanych, miejscem ich zamieszkania i poziomem edukacji ich dzieci.

Podsumowanie

Zmieniająca się nieustannie rzeczywistość stawia przed współczesną edukacją szereg wyzwań. Jedno z nich odnosi się do dyskusji wokół znaczenia świadomej i celowej ingerencji w procesy socjalizacji i inkulturacji tanatologicznej. Pojawiają się postulaty dotyczące intencjonalnych działań na rzecz budowania dojrzałej postawy wobec śmierci jako reakcji na postępującą degradację kulturowo-społecznych mechanizmów jej osławiania. Tym samym podkreśla się humanistyczny charakter edukacji tanatologicznej, która poza działaniami z zakresu interwencji kryzysowej, realizuje równie istotne cele ogólnorozwojowe. Zgodnie z głosami rzeczników tak pojmowanej edukacji tanatologicznej, wymaga ona zaangażowania zarówno ze strony środowiska rodzinnego, jak i szkolnego (Engarhos i in., 2013; Testoni i De Cataldo, 2014; Sielicka, 2015).

Prezentowane badania dotyczą nastawienia rodziców do edukacji tanatologicznej. Miały one na celu wykazać, w jakim stopniu rodzice są otwarci na intencjonalne działania związane z edukowaniem ich dzieci do śmierci: czy sami chcą się w nie angażować, czy dopuszczają czynny udział szkoły w zabiegach tego typu, a także – czy dostrzegają ogólnorozwojowy sens edukacji tanatologicznej jako narzędzia pozwalającego przygotować się do dojrzałego przyjęcia śmierci własnej i innych. Podjęto ponadto próbę ustalenia czynników różnicujących nastawienie rodziców do edukacji tanatologicznej.

Realizacja wskazanych powyżej celów wymagała stworzenia narzędzia badawczego i zweryfikowania jego właściwości psychometrycznych.

W efekcie podjętych działań powstał Kwestionariusz Nastawienia Rodziców do Edukacji Tanatologicznej (KRET) o potwierdzonej trafności i rzetelności. Składa się on z trzech podskal: pierwsza, wymiar szkolny, pozwala mierzyć otwartość rodziców na zaangażowanie szkoły i pracującej w niej kadry pedagogicznej w edukację tanatologiczną ich dzieci; druga, wymiar rodzinny, służy badaniu gotowości samych rodziców do wprowadzania dzieci w tematykę śmierci; trzecia, wymiar ogólnorozwojowy, pomaga ustalić, na ile rodzice dostrzegają sens edukacji tanatologicznej w zakresie budowania świadomego i autentycznego życia jako „bycia-ku-śmierci”. Narzędzie to stanowi oryginalny wkład do obszaru polskich badań dotyczących nastawienia rodziców wobec edukacji tanatologicznej. Dotychczasowe, nieliczne badania w tym zakresie realizowane były bowiem za pomocą narzędzi o niepotwierdzonych właściwościach psychometrycznych.

Wyniki poszczególnych podskal KRET istotnie korelują z wynikami podskal służących do pomiaru różnych wymiarów postawy wobec śmierci, co świadczy o trafności różnicowej autorskiego narzędzia. Wskazują one, że osobiste postawy i lęki związane ze śmiercią różnicują nastawienie rodziców wobec edukacji tanatologicznej, co pozostaje w zgodzie z danymi uzyskanymi przez innych badaczy (Jones i in., 1995). Okazuje się zatem, że im bardziej badani rodzice obawiają się śmierci, tym bardziej niechętni są edukacji tanatologicznej dzieci we wszystkich jej wymiarach; im bardziej skłonni są postrzegać śmierć jako nieuniknioną i integralną część życia, tym bardziej popierają edukację tanatologiczną we wszystkich jej wymiarach. W im wyższym stopniu respondenci sami unikają myślenia i mówienia o śmierci, tym bardziej niechętni są angażowaniu się w edukację tanatologiczną swoich dzieci i dostrzeganiu jej pozytywnej wartości dla ogólnego rozwoju człowieka, a bardziej otwarci na włączanie szkoły w kwestie związane z oswajaniem śmierci. Podobnie tym mniejszą gotowość do poruszania tematu śmierci w rozmowach z własnymi dziećmi wykazują, im większą mają skłonność do postrzegania śmierci jako pozytywnej alternatywy dla przepełnionego bólem i cierpieniem życia. Z kolei im silniejszą wiarę w szczęśliwe życie pozagrobowe deklarują, w tym większym stopniu postrzegają edukację tanatologiczną jako sprawę rodzinną, a w mniejszym – jako sprawę szkoły. Poparcie dla ogólnorozwojowego wymiaru edukacji tanatologicznej związanego z budowaniem dojrzałej postawy życiowej jest tym większe, im większe poznawcze zainteresowanie śmiercią prezentują respondenci.

Uzyskane dane sugerują, że badani rodzice są otwarci, przynajmniej w sferze deklaracji, na wszystkie trzy wymiary edukacji tanatologicznej: szkolny, rodzinny i ogólnorozwojowy, a wysokiemu poziomowi ich poparcia dla jednego wymiaru towarzyszy wysokie poparcie dla dwóch pozostałych. Jak wykazały analizy, respondenci w największym stopniu są skłonni postrzegać edukację tanatologiczną jako przedmiot zaangażowania rodziców, w nieco mniejszym – jako narzędzie sprzyjające ogólnemu rozwojowi człowieka, a w najmniejszym – jako sprawę szkoły. Wyniki te korespondują z ustaleniami innych badaczy, wskazującymi na pozytywny stosunek rodziców do edukacji tanatologicznej ich dzieci (Jones i in., 1995; Gascón i in., 2020; McGovern i Barry, 2000), w tym również do jej budzącego kontrowersje wymiaru ogólnorozwojowego (McGovern i Barry, 2000). Umiarkowane pozytywne nastawienie do włączenia edukacji tanatologicznej w zakres edukacji szkolnej zdaje się wskazywać, że podobnie jak rodzice uczniów szkół amerykańskich (Jones i in., 1995) polscy rodzice nie postrzegają szkolnej edukacji tanatologicznej jako kolidującej z celami i treściami wychowania w rodzinie i darzą kadrę pedagogiczną stosunkowo wysokim zaufaniem w tym obszarze. Są to wnioski odmienne od tych, do których mogą prowadzić wyniki badań przeprowadzonych wcześniej przez polskich badaczy (Czudek-Ślęczka, 2010; Królica, 2012).

Czynnikami różnicującymi nastawienie badanych rodziców wobec edukacji tanatologicznej okazały się: poziom wykształcenia respondentów oraz ich osobiste doświadczenia związane ze śmiercią. Pogłębione analizy wykazały, że osoby z wykształceniem podstawowym/gimnazjalnym są mniej otwarte na poruszanie tematu śmierci w relacjach ze swoimi dziećmi w porównaniu do osób z wykształceniem wyższym. Być może jest tak, że przypisywaniu wysokiego znaczenie kwestiom związanym ze zdobywaniem wykształcenia towarzyszy pozytywne wartościowanie edukacji w różnych jej obszarach, także w obszarze budowania dojrzałej postawy wobec śmierci. Jednocześnie ujawniono, że im wyższy poziom osobistych doświadczeń związanych ze śmiercią deklarują badani, w tym większym stopniu dostrzegają oni ogólnorozwojowy charakter edukacji tanatologicznej. Dane te pozostają w zgodzie z ustaleniami innych badaczy (Gascón i in., 2020; McGovern i Barry, 2000) i sugerują, że przeżycia związane ze śmiercią bliskiej osoby oraz towarzyszeniem jej w umieraniu, osławiają ze śmiercią i otwierają na jej potencjał wychowawczy, kształcący.

Wbrew dostępnym doniesieniom (Gascón i in., 2020; McGovern i Barry, 2000) nie udało się wykazać, że czynnikami różnicującymi nastawienie rodziców do edukacji tanatologicznej są płeć, miejsce zamieszkania, a także

poziom edukacji, na którym znajdują się ich dzieci. Także wiek rodziców okazał się czynnikiem, który nie różnicuje nastawienia do edukacji tanatologicznej.

Prezentowane rezultaty poszukiwań badawczych nie są wolne od ograniczeń. Jednym z nich jest nielosowy, oparty na dostępności badanych dobór próby. Był on regulowany zgodą dyrektorów placówek na przeprowadzenie badań – nie wszyscy oni wyrazili chęć podjęcia współpracy. W konsekwencji wnioski dotyczące nastawienia rodziców do edukacji tanatologicznej ich dzieci odnoszą się jedynie do grupy badanych, i choć mogą wskazywać na pewną tendencję, należy do nich podchodzić z daleko idącą ostrożnością. Kolejne zastrzeżenie dotyczy zdecydowanej przewagi respondentów płci żeńskiej. Jest to efekt zastosowanej procedury rekrutacji badanych spośród uczestników zebrania z wychowawcami klas. Jak się okazuje, nadal grupą dominującą na tego typu zebraniach są kobiety. Należy również podkreślić, że badano deklaracje rodziców i ich ideologiczne poparcie dla edukacji tanatologicznej, odnoszące się do ogólnej jej koncepcji, nie zaś bardziej szczegółowych treści i metod jej realizacji.

Niezależnie od zasygnalizowanych ograniczeń prezentowane wyniki badań mogą mieć znaczenie dla projektowania i wdrażania działań związanych z edukowaniem ku śmierci. Po pierwsze, dostarczają one rzetelnego i trafnego narzędzia służącego do pomiaru nastawienia rodziców do różnych wymiarów edukacji tanatologicznej. Po drugie, sugerują one otwartość badanych rodziców w tym zakresie i można je rozpatrywać jako wstępną legitymizację dla działań tego typu kierowanych ku uczniom w wieku przedszkolnym i szkolnym. Po trzecie, identyfikując poziom wykształcenia rodziców i ich doświadczeń związanych ze śmiercią jako czynniki różnicujące nastawienie do edukacji tanatologicznej, wskazują na znaczenie i zakres działań kierowanych do rodziców jako dorosłych podmiotów edukacji do śmierci.

Bibliografia:

- Bauman, Z. (1998). *Śmierć i nieśmiertelność. O wielości strategii życia*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Binnebesel, J. (2013). *Tanatopedagogika w doświadczeniu wielowymiarowości człowieka i śmierci*. Toruń: Wydawnictwo Adama Marszałek.
- Bowie, L. (2000). Is there a place for death education in primary curriculum? *Pastrol Care* 18, 22-26.
- Brudek, P., Sękowski, M., Steuden, S. (2018). Polish adaptation of the Death Attitude Profile – Revised. *Omega – Journal of Death and Dying*, 81, 18-36.

- Czudek-Ślęczka, S. (2009). *Biała lilia, czarna róża...”: poglądy nastolatków na początku XXI wieku, wychowanych w tradycji rzymskokatolickiej i w tradycji luteranckiej*. Bielsko-Biała: Wyższa Szkoła Administracji.
- Czudek-Ślęczka, S. (2010). Wychowawcze dylematy przygotowania dzieci do pojmowania tematu śmierci. W: E. Ogrodzka-Mazur, U. Szuścik i A. Gajdzica (red.), *Edukacja małego dziecka. Teoretyczne odniesienia, tendencje i problemy. Tom 1* (s. 219-137). Kraków: Wydawnictwo Impuls.
- Czudek-Ślęczka, S. (2012a). Dlaczego dorośli unikają rozmów z dziećmi o śmierci? Kto powinien je prowadzić? W: Z. Rudnicki (red.), *Ars moriendi, ars vivendi, ars educandi* (s. 497-506). Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Czudek-Ślęczka, S. (2012b). Przygotowanie nauczycieli do rozmów z uczniami o śmierci – raport z badań. W: Z. Rudnicki (red.), *Ars moriendi, ars vivendi, ars educandi* (s. 467-496). Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Dyregrov, A., Dyregrov, K., Idsoe, T. (2013). Teachers’ perceptions of their role facing children in grief. *Emotional and Behavioral Difficulties*, 18, 125-134.
- Engarhos, P., Talwar, V., Schleifer, M., Renaud, S.-J. (2013). Teachers’ attitudes and experiences regarding death education in the calssroom. *Alberta Journal of Educational Research*, 1, 126-128.
- Gascón, A. H., Herrero, P. R., Manzano, B. F. S. (2020). Do parents want death to be included in their children’s education? *Journal of Family Studies*, 28, 1-18.
- Gascón, A. H., Herrero, P. R., Peralta, I. R., Rodríguez J. J. M. (2022). The Pedagogy of death and special needs education. A phenomenological study. *European Journal of Special Needs Education*, 37, 747-760.
- Herrero, P. R., Gascón, A. H., Pérez-Bonet, G., Sánchez-Huete, J. C. (2022). What do teachers think of death education. *Death Studies*, 46, 1518-1528.
- Jenkins, A. (2005). How to say goodbye. *Nursing Standard*, 20, 2-33.
- Jones, C. H, Hodges, M., Slate, J. R. (1995). Parental suport for death education programs in the school. *School Councelor*, 5, 370-376.
- Królica, M. (2012). Śmierć w rozmowach z dzieckiem przedszkolnym – problem dla rodziców i nauczycieli. W: B. Grochmal-Bach (red.), *Pedagogiczna refleksja nad życiem i śmiercią* (s. 189-204). Kraków: Wydawnictwo WAM.

- McGovern, M., Barry M. M., (2000). Death education: Knowledge, attitudes, and perspectives of Irish parents and teachers. *Death Studies*, 4, 325-333.
- Pabiańczyk, A. (2005). Edukacja rodziny w zakresie tanatologii. Interpretacja wyników badań własnych. *Państwo i Społeczeństwo*, 3, 225-231.
- Sielicka, E. (2015). Edukacja tanatologiczna – współczesne wyzwanie. *Pedagogika Społeczna*, 2, 155-166.
- Stylianou, P., Zembylas, M. (2018). Dealing with the concepts of „grieve” and „grieving” in the classroom: Children’s perceptions, emotions, and behavior. *Omega – Journal of Death and Dying*, 77, 240-266.
- Sztobryn-Brochomulska, J. (2019). Rodzina miejscem „uczenia się” umierania. *Przegląd Pedagogiczny*, 2, 263-272.
- Testoni, I., De Cataldo, L. (2014). Death Education for adolescent suicide prevention between family and school: a review. *Interdisciplinary Journal of Family Studies*, 2, 37-49.
- Testoni, I., Palazzo, L., Iacona, E., Segalla, O, Pizzolato, L., Rigo, M., Ferrari, L. (2023). Exploring emotions related to the COVID-19 Pandemic through Death Education: a qualitative study at Italian primary schools. *European Journal of Investigation in Health Psychology and Education*, 13, 1920-1936.
- Wass, H. (2004). A perspective on the current state of death education. *Death Studies*, 28, 289-308.
- Zamarian, A. (2015). Edukacja ku dojrzałej recepcji fenomenu śmierci. Humanistyczny wymiar edukacji tanatologicznej. *Studia z Teorii Wychowania*, 4, 69-80.
- Zamarian, A. (2020). O śmierci w szkole? Studenci kierunków pedagogicznych i nauczycielskich wobec humanistycznie zorientowanej edukacji tanatologicznej jako elementu edukacji szkolnej – nastawienie i wybrane czynniki różnicujące. *Studia z Teorii Wychowania*, 4, 285-303.
- Żemojtel-Piotrowska, M., Piotrowski, J. (2009). Skala Lęku i Fascynacji Śmiercią. *Polskie Forum Psychologiczne*, 1, 90-109.